

<<http://zsnarzym.ayz.pl/index.php/szkolawruchu>>. – Загол. з екрану. – Мова пол.

35. Zespół Szkół z Oddziałami Integracyjnymi. Szkoła Podstawowa nr. 13, Gimnazjum nr. 3 w Mysłowicach. Bezpieczna szkoła. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://sp13myslowice.pl/bezpieczna-szkola/>>. – Загол. з екрану. – Мова пол.

36. Zespół szkolno-przedszkolny nr. 7 w Krakowie. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://www.sp66krakow.edu.pl/index.php?id=141>>. – Загол. з екрану. – Мова пол.

3.11. Гірське середовище та його вплив на формування психіки і духовності школярів

Фізична і психічна
своєрідність народів зумовлена
специфікою їх географічного
положення та кліматичних умов
Гіттократ

Розвиток особистості школярів залежить не тільки від соціальних умов, як про це часто говорять сучасні соціологи та філософи, але й від тих географічних умов, у яких вони проживають, навчаються і виховуються. Психіка дитини, що проживає в умовах гірського середовища із сильно пересіченою місцевістю, коротким літом, різкими змінами пір року, бурхливими потоками, квітучими травами, грою світла і тіней тощо, не може не позначитися на особливостях її світосприйняття, світорозуміння та формування характеру.

На думку відомого представника географічної школи в соціології французького просвітителя XVIII ст. Шарля Монтеск'є, „спільний дух” нації, тобто національний характер, має деяку залежність від життя, що визначається умовами географічного середовища.

Взаємини людини і природи дослідники розглядають з двох точок зору: з одного боку, формування психіки і духовності багато в чому залежить від особливостей географічного розташування та природних умов, а з іншого, вже сформована ментальність особистості, яка визначає основні риси національного характеру, є базовим фактором, що зумовлює її ставлення до природи. Саме географічний напрям (тобто залежність психічних, духовних та ментальних характеристик від розташування) займав і займає провідні позиції у вивченні взаємовпливів людини та

середовища. На нашу думку, природне середовище є основним фактором, що впливає як на формування психофізичних особливостей людини, так і на розвиток відносин всередині суспільства та за його межами.

Таким чином, аналізуючи взаємини людини і природи, ми розглядаємо їх як цілісне явище. Розвиток особистості людини є значною мірою відповіддю на виклики природного середовища.

На думку А. Дж. Тойнбі, все життя цивілізації є безперервним потоком більш чи менш успішних відповідей на виклики середовища, які, у свою чергу, різноманітні і за формою, і за характером впливу. За оцінкою вченого, середовище є позитивним фактором, що сприяє розвитку не тільки окремої особистості, але й цілої цивілізації. Правда, Тойнбі дещо однобічно пояснює причини різних рівнів розвитку людських суспільств. Так, на його думку, „занадто гарні умови, як правило, заохочують повернення до природи, припинення всякого зростання”,... „чим сприятливішим є оточення, тим слабкішим є стимул для зародження цивілізації” [1, с. 119].

Відомий учений Л. Гумільов у роботі «Етногенез і біосфера Землі» визначає специфіку взаємовпливів людини і природи, яка полягає в тому, що люди, котрі живуть у різних природних умовах (гори, рівнини, долини, ліси, моря тощо), по-різному взаємодіють із цим довкіллям. Звідси випливає, що характер взаємодії із середовищем, у контексті якого відбувається психічний і духовний розвиток людей, є їх сутнісною особливістю.

Гірське середовище як формувальний чинник психіки, духовності та ментальності Л. Гумільов розглядає в географічному сенсі – як специфічний ландшафт із притаманними йому особливостями рельєфу, клімату, рослинного і тваринного світу.

У наш час дослідники проблем формування психіки й духовності школярів найчастіше приділяють увагу вивченню впливів сім'ї, школи, соціального середовища, дорослих, однолітків, засобів інформації тощо. Формувальний вплив сил природи, ландшафтно-географічних умов, зокрема гірських, від яких, як правило, залежать спосіб господарювання людей, особливості їх життєдіяльності, звички, традиції тощо, залишаються поза увагою вчених.

Сьогодні, в умовах пошанування людини як найвищої цінності держави і суспільства, людини як особистості, у світлі нових психолого-педагогічних підходів – компетентнісного, дитиноцентризму, цінностей людинолюбства – старі ідеологічні міфи про всесильний виховний вплив колективу, про рівність інтелектуальних, морально-вольових та інших можливостей відходять у небуття. Перед сучасними дослідниками відкривається можливість вивчати широку гаму різноманітних за

спрямуванням і силою впливів на становлення людини, серед яких далеко не останнє місце займають природні впливи. Людина – не лише витвір і частина природи, але й її поціновувач, творець і охоронець.

Знана українська етнопсихолог М. Пірен пише: „Не викликає сумнівів і те, що кожен етнотип зазнає неабиякого впливу ландшафтно-кліматичного простору. За визначенням М. Гоголя, географія зливається і становить одне ціле з історією народу. Звідси унікальний досвід самоорганізації буття різних народів, їх неповторного бачення і витлумачення світу. Незворотної втрати зазнає ментальність нації, її духовність у результаті будь-яких проявів спотворення і руйнації природного середовища як осереддя національного життя” [2, с. 74].

Цікаві думки з приводу взаємозалежності людини і природи знаходимо у видатного державного діяча, історика Михайла Грушевського. Так, він вважав, що культура і ментальність українського народу значною мірою залежить від природного середовища. Йдеться про вплив природи на культурні орієнтації, осмислення історії українського народу крізь призму двох площин «культура – природне середовище».

Ще один видатний український громадський діяч і мислитель М. Костомаров у праці «Книга буття українського народу» робить спробу аналізу життєдіяльності і особливостей як духовного, так і побутового життя українців. Він виділяє такі риси українського етносу: індивідуалізм, терпимість, внутрішня цілісність церкви і віри, високий рівень духовної культури та велике значення жінки в суспільстві.

Український мислитель Дмитро Чижевський також підкреслював значний вплив природного середовища на ментальність українців. На його думку, психічний склад українців формувалася під впливом степового ландшафту. Він зазначає, що степ породжував своєрідне почуття «занепокоєння», оскільки впродовж багатьох століть був джерелом постійної загрози кочовиків. Певний індивідуалізм українського характеру Д. Чижевський пояснював географічною віддаленістю українських поселень одне від одного на степових просторах, що змушувало сподіватися тільки на власні сили в разі небезпеки. Він виділяє такі основні риси психічного укладу українця, як емоційність, сентиментальність, чутливість та ліризм, з іншого боку – індивідуалізм та прагнення до свободи, яке в певних випадках веде до самоізоляції та конфліктності, а також – неспокій і рухливість. У праці «Нариси історії філософії на Україні» Д. Чижевський зазначає, що „на формуванні характеру української нації позначились степовий ландшафт, що породжував, як море, ліс і гори, величність, а заодно неспокій” [3, с. 15-16].

Про незаперечний вплив природи на формування і розвиток особистості стверджує відомий вчений Г. Гачев: “Первинне, очевидно, що визначає обличчя народу, – це природа, серед якої він виростає і творить свою історію. Вона – фактор постійно діючий. Тіло землі: ліс, пустеля, тундра, вічна мерзлота чи джунглі, клімат помірний чи з катастрофічними зламами, тваринний світ, рослинність – визначає і подальший вид праці (полювання, бортництво, скотарство – кочівництво, землеробство, торгівлю – мореплавство та ін.) і образ світу... Людина насичує собою оточуючу природу, своїми цілями освоює її і одночасно насичує себе, своє життя, побут, все своє тіло і, опосередковано, душу і думки – нею” [4, с.47-48].

Вроджену емоційність, ще більше пристрасність українського характеру як внутрішню (ендогенну) рису О. Кульчицький виводить із впливу прекрасної української землі – доброго, ласкавого, щедрого, плодючого чорнозему. На думку О. Кульчицького, така земля не може не впливати на підсвідомі структури психіки тих, хто на ній працює. «Завдяки вчуттю в краєвид людина зливається з ним внутрішньо», «піднімається уявним внутрішнім зусиллям разом з узгір'ям вгору» [5, с. 48-65].

Автор вищезитованих слів О. Кульчицький пояснює особливості української психіки насамперед впливом географічного середовища. На його думку, природа північної низовини впливає на формування менталітету таким чином: помірна дія в лісовій смузі сонячного світла, більша хмарність і кількість опадів спонукає до зменшення життєрадісності і веде «якщо не до рівня сумовитості, то хоча б до рівня настрою поваги» [6, с. 708].

Досліджуючи особливості психіки жителів лісових масивів Українських Карпат, ми повністю погоджуємося з О. Кульчицьким, який відзначав такі впливи лісу на формування їх характеру. Статична форма лісу, його непорушність, таємнича похмурість – усе це формує почуття обачності, обережності, підозрливості, терплячості, напруженого очікування. О. Кульчицький справедливо зазначає: «Як реакція на вчування в загрозовому таємністі лісу, може інколи постати почуття «панічної» лякливості. Вчування в гушавину лісу як життєвий процес – це вчування в нещадне змагання за життєвий простір, у постійну жорстку боротьбу за існування без виразного завершення в остаточній перемозі, із схильністю до лінії «приспособлення» (особливо виразного в формі таких дерев, як сосна, береза, верба)» [7, с. 708].

Думки О. Кульчицького поділяє дослідник І. Рибчин. Він показує залежність психіки людей від конкретних природно-кліматичних умов та, більше того, окремі відмінності в характерах жителів різних кліматичних

зон пояснює не особливостями їхньої життєдіяльності, як робить це більшість дослідників, а буквально впливом природно-кліматичних умов і особливостями пори року. Низинно-степове довкілля стимулює, на його думку, почуття піднесення і розширення власного «Я» до безмежності. Літня спека та морозна зима позбавляють степ чарівності і розвивають тугу, сум, пригніченість, самотність, тривожність. Звідси – апатія, індивідуалізм, невідповідність.

Як і О. Кульчицький, І. Рибчин вважає, що м'якість і лагідність характеру мешканців українського лісостепу зумовлені м'якими формами залитих сонцем лугов. Звідсіля – інтимне ставлення до природи, доброзичливість стосовно інших.

Дещо інший характер, на думку І. Рибчина, формується під впливом лісів. У жителів лісової зони розвинуті романтичність, гармонійне співжиття з природою, що знаходить свій вияв у народній творчості, орнаментах художніх виробів, близьких до природи фарбах і звуках, характеризується сумовитістю та релігійним настроєм з уваги на понурий, темний вигляд тих лісів і гущавин [8, с. 21-23].

Низку особливостей характеру жителів Карпатських гір І. Рибчин пояснює різноманітністю гірських краєвидів, буянням трав та світлотіней. Для таких умов не характерні апатія, туга, затяжна меланхолія. Тут швидкий танок, барвіста вишивка.

Емоційна імпульсивність і динамізм, життєрадісність і пристрасть мешканців гір, особливо гуцулів, на думку І. Рибчина, безпосередньо впливають з «жахливо-величного, динамічного вигадування стихій гірської природи» [8, с. 27-28].

На основі досліджень особливостей цінностей українського національного характеру нами ще в 1996 році в роботі «Український характер: історико-культурні та геополітичні умови його формування» на підставі вивчених першоджерел мислителів минулого, аналізу думок вищезитованих авторів (Д. Чижевський, О. Кульчицький, І. Рибчин) та власних спостережень за поведінкою, діями сьогоденних горян зроблено висновок, що «можна говорити про певні особливості характерів «сина степу», «людини лісу», «верховинця» тощо» [10, с. 127-129]. Мова йде про окремі, але часом суттєві особливості ментальності та характеру не тільки окремих людей, а й цілих груп та великих спільнот жителів того чи іншого регіону.

У зв'язку з тим, що розвиток і становлення особистості починається ще з молодшого шкільного віку, постає питання, чи все і чи так ми робимо в гірській школі Карпатського регіону для формування людини майбутнього.

Усе частіше на сторінках преси і наукових видань з'являються вислови: «цивілізаційна криза», «загибель людства і всієї природи Землі», «катастрофічні наслідки», «глобалізаційні впливи» аж до простонародного – «щось із Землею-природою і нами відбувається». У суспільстві підсвідомо панує напруження, неспокій, тривожність. Це спонукає до пошуку відповіді на запитання: якщо все так добре, то чому тоді так багато криз, катастроф та інших катаклізмів – від кризи розвитку людини, її духовності і до криз екологічних, економічних, фінансових, антропологічних тощо? Люди ставлять запитання і шукають відповіді. На думку філософів, «у збереженні життя на Землі зацікавлена, передовсім, людина, і тільки вона здатна щось зробити для запобігання глобальним катастрофам. Тому визначальна роль людини обов'язково зберігається, і якраз завдяки людині... може затвердитися і затверджується цінність природи як такої» [11, с. 4]. Це, на нашу думку, в тому випадку, якщо людина розвинута, усвідомлює наслідки своєї діяльності, розуміє не лише світ природи, але й свою особливу роль у її збереженні, відповідальність за навколишній світ.

Починаючи з початкової школи, ми доводимо до свідомості учнів, що прагматичне намагання підкорити світ, використати його заради короточасної вигоди має замінитись прагненням глибше його пізнати, співіснувати з ним, розвивати й охороняти його. Це стосується і світу гір. Де б не були гори – в Україні, США, Польщі, Словаччині, Румунії, на будь-якому континенті – вони однаково впливають на людину, являють собою цінні та унікальні об'єкти для вивчення не лише географічного, кліматичного, гідрологічного, рекреаційного, спортивно-оздоровчого, але й розвивального потенціалу.

Тут, у горах, по-особливому розвивається людська особистість. Саме сприйняття, розуміння й оцінка людиною гір уже в значній мірі породжує її ставлення до своєї діяльності в горах. Багато прагматично спрямованих людей дивляться на гори як на природний і невичерпний склад будівельних матеріалів: деревини, каменю, води, мінералів, корисних копалин, рідкісних металів тощо. Мало хто задумується над специфікою конкретних гірських геосистем, над легкоранімістю і певною крихкістю гір, де все природно взаємопов'язане і взаємозалежне. Доцільна діяльність людини має сприяти охороні гір як особливого об'єкта природи.

Важко сказати про гори більш влучно, ніж Володимир Висоцький: «Краще гір бувають тільки гори». Академік Академії наук Республіки Узбекистан Х. А. Акбаров пише: «Гори – це особливий світ. Для багатьох вони святі, для більшості вони несуть духовне оновлення, деякі їх бояться. Гори – це дім багаточисельних і різноманітних народів. Гори є на

кожному континенті, у всіх біогеографічних районах світу. Гори – це джерело більшої частини водних ресурсів світу. Гори – це дещо загадкове для широкої публіки. Гори – це останній притулок багатьох рідкісних видів рослин і тварин, які вже витіснені з рівнин. Вони необхідні для збереження біологічного різноманіття. Гори – це зосередження прекрасних пейзажів, що приваблюють туристів і відпочиваючих. Гори – це дійсно специфічні території» [12, с. 8].

У таких, здавалося б, ідилічних умовах мав би відбуватися ідеальний розвиток людини. Однак не все так добре, як здається на перший погляд. На повноцінний і своєрідний розвиток особистості в горах впливають такі специфічні фактори, яких немає в рівнинних регіонах будь-якої країни. Серед них – рідкорозселеність, викликана різкими крутосхилами, пересіченою яругами, бурхливими гірськими потоками і річками місцевістю. В горах будь-якої країни світу є лише невеликі ділянки придатної для обробітку землі, характерна віддаленість багатьох населених пунктів від великих транспортних магістралей, залізниць, значних промислових і культурних центрів.

Не можуть не впливати на розвиток і формування певних рис характеру особистості школяра особливі ландшафтно-кліматичні умови з їх ризиками: вітровіями, буреломами, бурхливими річками і селевими потоками, нестабільністю клімату та швидкою змінюваністю погоди, затяжними зимами і коротким літом, дефіцитом кисню на високогір'ї і підвищеною потребою в теплі тощо. Кліматичні умови гір неминуче впливають на світосприйняття і світорозуміння дітей гір. Саме це, на нашу думку, породило окремі твердження, що «горяни – люди горді, сміливі, витривалі, незалежні, винахідливі, мужні, майстри «на всі руки» тощо. Такі епітети знаходимо в народнопоетичній творчості, художній літературі, публіцистиці. Зустрічаються подібні твердження в етнологічних, історичних і етнопсихологічних дослідженнях. Часто вони не безпідставні і заслуговують на певні наукові узагальнення» [13, с. 174].

До особливостей психіки горян відносять також і низку негативних рис: «гострий» характер, нетерпимість до іншої думки, невизнання влади, невинуватості і затяжна гнівливість, злопам'ятність, що межує із помстою, не завжди обґрунтована наполегливість, що переходить у впертість, потаємна заздрісність, хворобливе переживання можливих зазіхань на клаптик власної землі, підвищена вразливість, що викликає різку зміну психічних станів, нехтування моральними сімейними устоями, насторожено-підозріле ставлення до незнайомих тощо» [14, с. 174-175]. Усе це залежить, на нашу думку, від умов проживання, способу господарювання, культурно-історичних традицій.

У процесі ознайомлення дітей з природою, в тому числі з горами, вчителям, батькам необхідно подолати шкідливий «світогляд сучасної людини, який не орієнтований на цілісне розуміння природи в єдності з людиною і цілісне усвідомлення людини в єдності з природою [15, с. 7]. На думку автора цих слів, доктора філософії А. Толстоухова, взаємодія природи і суспільства досягла такого ступеня взаємовідповідальності, що виявляється неможливим вирішити одне коло проблем, не зачіпаючи іншого. Це стосується і проблеми розвитку особистості школяра у взаєминах з природою.

Людина, яка усвідомлює суть і значення природи, розуміє свою залежність від неї, обумовленість свого існування, способу господарювання і діяльності природою, шукає злагоджених взаємин з нею. Це можливе за умови належного розумового, морального, естетичного, духовного розвитку. І навпаки, обмеженість світорозуміння, фальшиві уявлення про „царя природи” – людину, її вибраність і всемогутність призводять до варварського нищення природи.

Криза духовна породжує кризу природи, тому що переважна більшість проблем, з якими ми стикаємося, знаходиться всередині нас самих, а не поза нами. Саме тому первинним у ланцюгу „людина – природа” визначальна роль належить людині. Як вона з цієї роллю впорається, залежить від рівня її розвитку як особистості: розумності, чуттєвості, відповідальності.

У сучасний період поспішної капіталізації, збагачення „будь-що” і в „будь-який спосіб” з чотирьох типових взаємин людини з природою гір – насолодження їх красою, „перетворення, діяльність і знищення [16, с. 51] – найчастіше і в найогидніших формах виявляється останнє. Щоденно сотні вагонів вивозять ще не зрілий ліс (тонкомір), винищуються ягідники, рідко можна зустріти косуль і оленів. Немало шкоди завдає й нерозумна діяльність людей, основним мотивом яких також є нажива. З річок вибирається гравій і пісок, обвалюються береги, змінюються природні русла гірських рік і потоків. Як справедливо пише О. Коннов, „активність має зовнішні обмеження: людина не повинна переходити міру, визначену волею Творця. Крім того, людина не може розраховувати виключно на свої сили. Природа не може бути перетвореною без сприяння Духу” [17, с. 67].

Недостатньо розвинута духовність як наслідок нехтування морально-духовним вихованням у роки тоталітаризму і войовничого атеїзму, що стосується старшого та середнього покоління людей, яке сьогодні найбільш активне, не може не позначитися і на взаєминах його з природою. Саме тому ми покладемо найбільшу надію на школу, на демократичні інститути влади й громадськості, які здійснюють виховання

та розвиток шкільної і студентської молоді. За словами вищезитованого автора, “від того, якими очима людина дивиться на природу, від оцінки буття в цілому залежить спосіб взаємовідношення людини зі світом” [17, с. 67].

Вже зі шкільного віку молодь повинна усвідомити, що людина є найціннішим і найдосконалішим витвором природи, оскільки вона наділена свідомістю. Водночас людина не може не залежати від різних чинників природи: клімату, рослинного і тваринного світу, природних ландшафтів, атмосферних явищ тощо. Згадані і не згадані впливи природи демонструють, що людина не всесильна і для свого життя та розвитку має розумно і вміло використовувати природні умови.

На наше глибоке переконання, зміни, що відбуваються в житті, в тому числі в системі “людина і гори”, залежать від рівня розвитку і спрямованості людини: на добро чи зло, на покращення чи руйнування, на примноження чи марнотратство, зрештою, від морально-духовного розвитку особистості. Вплив гірського середовища на розвиток особистості не обмежується лише, як багатьом здається, правильним сприйманням і розумінням гір, де все тісно взаємопов’язане між собою, але й відчуттям гір. Світосприймання і світорозуміння без світовідчуття залишаються холодними, байдужими, раціональними, позбавленими людських почуттів, які значною мірою впливають на дії і поведінку людей.

Нерукотворна краса гір, пейзажі, що десятки і сотні разів змінюються від гри світла, пори дня і року, погоди, по-особливому впливають на розвиток людини, її почуттів і настроїв. Переживаючи і намагаючись збагнути ці зміни, цю гру барв і тіней, розумієш, скільки непізнаного, різноманітного, природою створеного, прекрасного існує поза тобою, незалежно від тебе. Намагаючись осмислити “гру гір”, людина глибше осмислює саму себе. Зовнішнє впливає на внутрішній стан особистості, породжує бажання краще його зрозуміти.

Правильні взаємини людини з природою не формуються у дітей самі собою. Їх формують батьки, вчителі, засоби культури, вся система виховання. Саме від спрямованості виховання залежить, чи сформується ставлення до гір “як до мертвого матеріалу споживання... або ... як до предмета вищої насолоди, до своєрідної одержимості природою у різних її проявах» [18, с. 75].

Поєднати благоговіння перед природою гір, бажання їх зберегти для майбутніх поколінь, з одного боку, і необхідність використати їх блага та можливість для покращення життя людей, з другого, можливо лише за умови високорозвинутої свідомості, моральності і глибокої духовності. Саме вони – свідомість, почуття, духовність – не дозволяють здійснювати

наси́льство над природою, не дають змоги людській гордині оголосити себе її володарем. Духовний розвиток, що ґрунтується на вірі й відчутті чужого болю, на переживанні за наслідки своїх дій, своєї поведінки, не дозволяє людині бути рабом неусвідомлених бажань, обставин і злої волі, рабом надмірного комфорту за рахунок володарювання над природою з використанням новітньої техніки.

Нам імпонують глибокі думки вченого В. Даренського щодо філософської суті сучасного технічного прогресу і його впливу на формування “нової” людини. На думку філософа, людина, наділена “розумом і свободою волею... здатна створювати неіснуючі в природі знаряддя”, ... покликана “володарювати над усією твар’ю” [19, с. 83]. Далі автор наводить дуже слушні думки архімандрита Рафаїла (Кареліна), який, порівнюючи володарювання над живими тваринами і використання сучасних машин, так описує їх життєві наслідки для людей: “Тварини-раби, були істотами, що розуміли і, частіше за все, любили своїх хазяїв. Машина-раб залишається мертвою і холодною конструкцією... утворився новий вид контакту між нею і людиною. Машина не може любити і її не можна любити... Людина, що виросла в технологічному суспільстві, як гомункул у колбі, хоче керувати, а любить тільки себе. Машина – це інструмент, інструментом користуються, про нього піклуються, поки він потрібен, а потім відправляють на смітник... Це відношення до інструмента створює новий тип людини – прагматика й утилітариста, що думає про те, як використовувати іншу людину для досягнення своїх цілей без будь-якого почуття подяки, обов’язку і турботи про неї. Цей інструменталізм проник в усі сфери життя, зробивши з друзів усього лиш спілників, а з чоловіка і жінки – компаньйонів, які нерідко прагнуть поневолити один одного в повсякденному житті та перетворюються у ворогів. У роботі з машиною необхідні числові показники – у спілкуванні з людьми таким показником став розрахунок. Люди стали роз’єднані і далекі один одному” [20, с. 84].

Теперішній крайній прагматизм та інструменталізм стосується не лише взаємовідносин “людина – машина”, “людина – людина”, але й “людина – гори”. Заради “блага людини”, яка не знає меж і прямує до “надлишкового споживання ресурсів і надлишкового комфорту, звичка до яких з неминучістю приводить до психофізіологічної і моральної деградації людини” [21, с. 84], відбуваються деструктивні процеси в розвитку і формуванні особистості. Ненаситна жадоба, патологічне споживацтво розвивають у людини риси хижака, в якого такі поняття, як здоровий глузд, моральні норми, а тим паче духовні переживання, не розвинуті, відсутні як такі.

Складність розвитку особистості полягає і в тому, що сьогодні цей процес відбувається в умовах різкого розмежування українського суспільства за майновою ознакою: на невеличку частину надто багатих, що безсоромно рекламують свій особливий стиль життя, і величезну кількість бідних та знедолених, які ледь зводять кінці з кінцями. Саме крайня соціальна поляризація, відсутність достатньої кількості добрих господарів середнього класу заважає нормальному природному формуванню особистості, в тому числі і в гірських регіонах. Збагатившись за рахунок нещадної експлуатації гір – вирізання лісів, добування будматеріалів тощо, “нові українці” наслідують приклад безкарності у знищенні природи Карпат. Вельми шкідливим є шлях до збагачення через безгосподарське ставлення до природи.

Науково-технічний прогрес, цивілізаційні процеси, протистояти яким було б неправильно і неможливо, в умовах падіння моральності, дещо спотворених понять про добро і зло призводять до низки труднощів і в розвитку особистості школярів та їх взаєминах з природою. Про це з боєм писав у свій час богослов, мислитель отець П. Флоренський: “Є тричі злочинною хижацька цивілізація, яка не знає ані жалості, ані любові до тварі, але шукає від неї лише користі, яка рухається не бажанням допомогти природі виявити сховану в ній культуру, але насильно нав’язує їй чужі для неї форми і чужі їй цілі. Однак, тим не менше, і через кару накладеної на природу цивілізації все ж таки просвічує, що природа – не байдуже середовище технічного свавілля... а жива подоба людини” [22, с. 133].

Природа є не лише об’єктом впливу людини, але й частиною її живої подоби в природі і природи в самій людині. Це ціле і нерозривне можливо зрозуміти лише на високому рівні розвитку самосвідомості і духовності людини. Збагнути суть і значення природного в людині і людського в природі – означає правильно спрямувати розвиток самої людини.

Кожен віковий період розвитку: дитячий, молодший шкільний, підлітковий, юнацький – обумовлені природою. “Відчужена від природи, людина виявляється відчуженою від самої себе...”, – справедливо стверджує вчена-філософ Ю. Доброносова [23, с. 91]. Людина і природа нероздільні в тому розумінні, що сама людина є важливою частиною природи, оскільки наділена свідомістю, але далеко не завжди має належний рівень розвитку та культури. На взаємозв’язок загальнокультурного, морально-духовного розвитку людини з проблемами охорони природного середовища, в тому числі гірського, вказувало багато мислителів і вчених. Австрійський учений К. Лоренцо називає низку “смертних гріхів” сучасної цивілізації: перенаселення Землі; руйнування навколишнього середовища; прискорений розвиток

техніки; розпещеність людини (нетерпимість до дискомфорту); ріст фізичної і розумової патології, що фіксується у немовлят; зростаюча уніфікація поглядів людей (однаковість мислення як типова ознака зазомбованості); розрив з традиціями тощо [24, с. 116]. На думку вченої М. Рогожі, яка наводить ці слова, вищезгадані проблеми “можна об’єднати у дві мегапроблеми: глобальну проблему природи і глобальну проблему культури. Об’єднуючою ланкою цих мегапроблем є людина” [25, с. 116]. Погоджуючись із означеним твердженням, ми поточнюємо – недостатній розвиток моральності, духовності і культури людини. Як і автор цитованих вище слів, зішлемось на незаперечний авторитет мислителя папи Івана Павла II: “Серйозність екологічної проблеми прямо вказує на глибину моральної кризи людства” (Послання папи Івана Павла II від 8 грудня 1989 р.).

Розвиток особистості, який залежить як від природного оточення, окультуреного світу, так і від благ цивілізації, що полегшують життя і діяльність людини, стає все складніше пояснювати. З одного боку, людина сама відмежовується від природи і задовольняє свої постійно зростаючі потреби розвитком науки, техніки і технологій, що, за словами М. Моїсеєва, є природним процесом, властивим людині як “... сучасне вираження безперервного пошуку, споконвічно закладене в нашу природу..., запорука розвитку людини як біологічного виду” [26, с. 43]. А з другого боку, недостатній рівень культури, втрата почуття міри у використанні живої та неживої природи з невиправданою безпечністю, нехтування можливою “помстою” природи за непродуманість взаємин із нею, за нашу безгосподарність і злочинні щодо природи дії породжують кризу відносин з природою.

Страх потрапити в доіндустріальну бідність і віра в неможливість за допомогою лише науково-технічного прогресу вирішити всі проблеми існування людства без використання природних ресурсів, що неминуче вичерпуються, “заколисують” і заспокоюють людей, призводять до формування психологічної вседозволеності у взаєминах з природою.

Викривлені потреби людини, відсутність культури і здорового глузду (полювання на рідкісних тварин, вилов риби в нерестовий період, надмірне осушування територій, які є резервантами вологи, знищення малих річок – капілярів Землі, забруднення водойм і територій, застарілі технології багатьох виробництв, що псують повітря, винайдення і широке використання шкідливих для природи речовин та відсутність безпечних технологій утилізації тощо) призводять до того, що страждає не тільки природа, а й сама людина. Найчастіше ми замислюємося над проблемами збереження природи не тоді, коли вона страждає, а лише тоді, коли починаємо страждати ми, коли стан нашого здоров’я перебуває в

небезпеці через отруєне повітря і воду, через наявність шкідливих речовин у продуктах харчування тощо.

Ментальність українців містить значну долю егоїзму, ми про все судимо, починаючи з себе: «А як це буде для мене?» Цей своєрідний егоїзм, піклування тільки про себе і байдужість до інших, природи тощо також є наслідком недостатнього розвитку, вихованості і культури. Розвиток людського мислення ще з часів Ф. Бекона з його розумінням людини як такої, що “потрібна для того, щоб підкорювати природу і ставити її сили на службу людині”, привело до переоцінки людських можливостей. У свідомість учнів і молоді необхідно вносити думку про те, що...сьогодні люди не можуть справитися з деякими наслідками своїх дій, які становлять певну загрозу для існування самої людини. Справедливо говорить філософ М. Моїсеев: “Прагнення підкорювати і володіти робить нас залежними від того, що ми підкорили і чим оволоділи” [27, с. 40].

Сформована в наших звичках і характерах завищена самооцінка, безпечність на фоні безмовної, але страждаючої природи обернеться неочікуваними наслідками. Цілком можна погодитися з науковими висновками М. Рогожі: “Криза довкілля – це системна криза цінностей, криза нашого культурного існування... тому потрібно активізувати нашу здатність... вирішення кризи екологічної через подолання кризи духовної, кризи культурного освоєння світу” [28, с. 123]. Це одне з найголовніших завдань школи. Долати морально-духовну кризу треба, починаючи вже з молодшого шкільного віку.

Упродовж декількох віків втрати власної державності та перебування України в складі російської імперії, совдепії, де принижувалось усе українське, в ментальності нашого народу сформувався комплекс меншовартості. Ми погоджуємося з дослідниками А. Толстуховим і С. Стоян, які пишуть: «Мікроб комплексу неповноцінності або меншовартості серйозно вразив душу українця, який призвичаївся до стану постійного виживання» [29, с. 160].

Саме тепер, після Революції Гідності, почали створюватись умови для позбавлення від комплексу меншовартості, захисту від агресивного сусіда – Росії. Вирішувати це надскладне завдання належить в т.ч. українській школі.

Ще в 1994 році, 23 роки тому, на третій рік здобуття Україною незалежності за ініціативою д.п.н., професора Л. Орбан і к.п.н., професора В. Хруща було видано навчально-методичний посібник «Етнічна психологія» [30, с. 3-83]. У цьому посібнику опубліковано статтю к.п.н., доцента Хрущ О. «Вивчення етнопсихологічних особливостей характеру гуцулів», на яку ми будемо посилались у нашій роботі. Автор стверджує,

що вивчення психічних особливостей українців – горян, які населяють найбільш високогірні райони Івано-Франківської, Чернівецької, Закарпатської областей, у тоталітарний період переживало стан якщо не прямої заборони, то відкритої зневаги.

Ворожі українському народові ідологічні догми про злиття націй «в нову історичну спільність – радянський народ», свідоме руйнування української нації, посилена російська колонізація України привели до припинення наукових досліджень із етнопсихології, які успішно здійснювались у 20-30 роках. Тривалий час не вивчалися специфічні особливості різних етносів України, у тому числі й таких етнічних груп, як гуцули, бойки, лемки тощо. Замовчувались найбільш важливі ознаки психології характеру гірських жителів: сміливість і вільнолюбність, почуття власної гідності та повага до інших людей, працелюбність і витривалість та ін.

Автор відзначає ту історичну несправедливість, яку творила радянська влада стосовно етносів, коли навіть «не знайшлося місця у фундаментальному історико-етнографічному дослідженні «Гуцульщина» для розділу, який би висвітлював своєрідність психології гуцулів, багатство їх духовного світу, не порівнювані з іншими етносами вірування, почуття, переживання [31, с. 45].

Щоб успішно навчати і виховувати дітей, треба знати психологію та духовний світ етносу, його вірування і традиції, історію розвитку, позитивні й негативні звичаї. У дітей і шкільної молоді вихователям та вчителям необхідно формувати таку притаманну горянам рису, як почуття власної гідності. Це почуття впродовж багатьох десятиліть винищувалось на місцевому рівні «вниз» за шматок землі, за сінокіс, за довідку в сільській раді. Зусилля державної політичної машини «зверху» були спрямовані на формування рабської психології у цих вільних, гордих, працьовитих, талановитих людей.

Почуття власної гідності принижувалось і тоді, коли на державному рівні приймалися постанови і рішення, які не дозволяли людині бути вільною в господарській діяльності. Спеціально створювалися перешкоди, щоб горяни не могли чесною працею забезпечити добробут собі і своїй сім'ї. Не може бути людина вільною в тому суспільстві, де вона не вільна економічно. Бідність, залежність від «шматка хліба» негативно впливає на повноцінний розвиток в особистості кращих задатків, у тому числі й власної гідності. Саме тому сьогодні заохочується підприємницька діяльність горян: розведення тварин, отримання натуральних продуктів переробки молока, бджолярство, художня обробка деревини тощо.

Горяни, на відміну від жителів низинних регіонів (Львівщини, Закарпаття, Чернівецьчини), у своїй духовності зуміли зберегти власну

гідність. Це пояснюється наступним. Із давніх давен по високогір'ю розселилися люди сміливі, сильні і незалежні. Боротьба із силами природи, специфічна система виховання, що ґрунтувалася на засадах етнопедагогіки, трудових традицій і народних звичаїв – усе це формувало почуття незалежності і власної гідності.

По-особливому формувалася психіка і духовність у залежності від сімейно-побутових умов. У горян традиційно після одруження діти отримували певну економічну незалежність: рано починали самостійно вести господарство. Почуття господаря породжувало самоповагу і власну гідність.

Ще в молодшому шкільному віці діти в сім'ях горян мають свої обов'язки. Виконання їх породжує у дітей почуття відповідальності, потрібності. Добросовісне виконання обов'язків схвалюється дорослими.

Як людська повага, так і особиста самоповага приходить саме до того, хто переміг певні труднощі, а їх в умовах гір більш ніж достатньо: значна віддаленість місць випасу корів, овець від місця проживання, відвідання полонин, де в літню пору перебувають домашні тварини, раптові зміни погоди (в майже ясний день випадає несподіваний дощ), збирання ягід і грибів у лісових гущавинах тощо. Той, хто переміг труднощі, виявив настирливість, працелюбність, а в окремих випадках сміливість і мужність, заслуговує на повагу інших та переживає почуття самоповаги.

Саме такі випробування мав пройти “хлопець”, “хлопчіще”, “парубок”, щоб стати “легінем”. У віддалених населених пунктах Верховинського району в селах Грамітне, Шибене, Кривопілля та інших ще й посьогодні зберігся давній звичай посвячення у легіні – визнання за юнаком повноцінного права на дорослість. Цей звичай зводиться до зустрічі юнака на полонині з диким звіром і перемоги над ним, участь у “трушці” – грі при померлому, відвідини гущавин лісу в темну пору доби. Детально звичай «посвячення» описаний етнографом О. Кольбертом у праці «Русь Карпатська».

Школярам як у школі, так і вдома з метою формування в них таких рис характеру, як хоробрість і відвага, розповідають легенди про опришків. Це були мужні легіні, які не знали, що таке страх, не боялися ні холоду, ні ворогів. Їх душі не сприймали чужих порядків. Вони дотримувалися віками усталених законів гір. Місцеві люди завжди шукали в них порятунку і захисту.

Етнопсихологічні експедиції, проведені нами в гірських селах Косівського і Верховинського районів, дозволили встановити низку цікавих закономірностей щодо підвищеної самоповаги, “гоніру” гуцулів, як кажуть у с. Яворові Косівського району. Однією з них є те, що почуття

власної гідності більше розвинуте у жителів, які мешкають далі від центру села, на присілках, у рідконаселених місцевостях. Не так часто відвідуючи центр села, дорослі й діти, йдучи туди, одягають кращий одяг і взуття, переживають позитивне емоційне піднесення, свого роду ейфорію. Як показують спостереження, вони більш стримано, з явною самоповагою поводяться в громадських місцях, без метушні і поспіху, що властиве міським жителям, з підкресленою гідністю підтримують розмови на господарські, морально-етичні та суспільно-політичні теми. Все це спостерігають діти, наслідуючи і “вбираючи” в себе поведінку та стиль взаємин дорослих: вони стають поважнішими, серйознішими, небагатослівними. Зникає дитяча метушливість та надмірні дитячі пустощі.

Нами вставлена така закономірність, як майже відсутність вуличних прізвиськ, які принижують гідність людини, що часто-густо можна чути в низинних селах. Звертання до іншої людини в горян носить шанобливий характер на ім'я, а до старших людей часто і на прізвище з додаванням «пане», «пані». Ця традиція поважання власної і чужої гідності зберігалася в усі часи, навіть у період радянщини, коли звернення «пан» було офіційно вилучено з ужитку.

На формування духовних рис особистості школярів та позитивних рис характеру впливає не лише проживання в рідконаселеній місцевості, але й спосіб ведення господарства, обмеженість спілкування, наприклад надомництво, місцеві промисли, вишивання та інше, якими зайнята значна частина жінок та до яких залучаються школярі різного віку.

Формування психіки і розвиток духовності активно відбувається в процесі особистої трудової діяльності. Саме через трудову і господарську діяльність, що протікає у спільній праці з дорослими, у дітей формуються розуміння і почуття господаря, осмислення ними прав на окультурені їхніми предками ліси, полонини, сіножаті, що були у свій час привласнені польськими, австрійськими, московськими загарбниками.

Одночасно з формуванням у школярів моральності й духовності, що успішно відбувається на основі працьовитості, господарювання, дбайливості та бережливості, різко негативним є ставлення горян до лихварства, шахрайства, крадіжок та інших нетрудових і злочинних спроб набуття власності.

Сьогодні в горах, як і в низинах, спостерігається різке майнове розшарування населення. “Нові українці”, що розбагатіли на злочинному винищенні лісів, демонструють свою зверхність над односельцями. Це відчувають як дорослі, так і діти менш заможної частини горян. Таке явище пояснюється не лише суттєвою різницею в доходах, але й різними

поглядами горян на господарювання, власну працьовитість як джерело достатку, незалежність і людську повагу.

Під впливом власної праці, бережливого ставлення дорослих до господарювання і приватної власності у школярів формується вкрай негативне ставлення до марнотратства, пияцтва, господарської недбайливості. Саме вищезгадані негативні чинники є причинами сімейних розладів, злиднів і бідувань.

Сімейний уклад та приклад батьків формують у дітей правильні погляди на психологію відносин чоловіка і жінки в сім'ї. Батько-господар формує у хлопчиків чоловічі риси характеру, такі, як спокій, урівноваженість, тверда, але справедлива вимогливість, почуття обов'язку і відповідальності за охорону та захист сім'ї. Приклад материнських рис характеру, таких, як бережливість, акуратність у веденні домашнього господарства, піклування про розвиток і виховання дітей, підтримання порядку в домі, дбайливе ставлення до чоловіка, є гідним для наслідування дівчатками, що ростуть і виховуються в сім'ях горян.

На психіку дітей і школярів, формування правильних уявлень впливають такі фактори, як науково-фантастичні сюжети про генетичну спорідненість горян із велетами, які нібито колись жили в Чорногорі, легендарні оповіді про опришків Головача і Довбуша, що повстали за волю, справедливість. Опришок в уяві горян – це людина вільна, горда.

В с. Кривопілля Верховинського району від старих людей ми записали оповідь, що колись, давним-давно, горяни жили орлиним життям. Високо, вільно. Тому їхня душа прагне свободи.

Духовність школярів формується також у процесі усвідомлення ними значення праці в житті людини, її визначальної ролі в боротьбі з бідністю. Михайло Ломацький у своєму нарисі "Верховино, світку ти наш" пише, що за часів Довбуша не було в горах бідних. Сам Довбуш вважав бідність пороком лінивства. Гуцули, з їх високорозвинутим почуттям власної гідності, вважають, що здорова, працездатна людина бідною не повинна бути. Це участь калік, немічних, одиноких, перестарілих.

В умовах гірського середовища, особливо у верхів'ях Карпат, де більш стійкими збереглися перекази від дідів-прадідів до наших днів, у школярів по-особливому формуються уявлення про дух і душу. Цікаві роздуми з цього питання етнографа Христини Стебельської, висловлені нею у статті "Йой, а де я буду". Говорячи про те, що душа для гуцулів – це дух і що зі смертю людини душа не зникає, а довго затримується над ліжком померлого, потім перевтілюється в квітку чи дерево, дослідниця це вірування пояснює тим, що «життя гуцула проходить серед природи, а в природі все кудись і в щось переселяється» [32, с. 14-16].

Можна не погодитись з автором вищенаведеної цитати, що "гуцули – люди настрою та емоцій, що переважають розум"[33, с. 14], але справедливим є її твердження про те, що в натурі гуцула більше індивідуального, ніж соборного, він полубляє розмовляти з власною душею. Це тому, що нема з ким "ляси точити". На думку Х.Стебельської у гуцулів "є потяг до відокремленого сімейного та господарського життя, і це визначає коло друзів і душевні симпатії. Споріднені гуцульські душі у великому гурті розчиняються" [34, с. 14].

На нашу думку, автор вищезитованих слів наслідок видає за причину. Насправді, сам спосіб відокремленого сімейного та господарського життя горян у рідконаселеній місцевості, дефіцит щоденного спілкування з чужими людьми є причиною певної замкнутості. До чужака тут традиційна недовіра. «Викликати гуцула на відвертість, – пише Х. Стебельська – справа не легка, бо треба здолати недовіру і втрапити під настрій» [35, с. 16]. Можна повністю погодитися з дослідницею, що "потреба зачинятися у внутрішньому "я" складалася історично – навколишній світ зазіхав на його волю. Його душа, як і його гражда і родина ставали для посторонніх неприступною твердиною. Це був його власний світ – світ віри в себе й віри в Бога та його добрі сили й духи" [36, с. 16].

Як показують наші спостереження, для тих, кому довіряють горяни, вони відкриті, сердечні і щедрі.

Уже в перші роки незалежності й самостійності України (1991-1994), коли увага науковців знову була привернута до вивчення особливостей окремих етносів, національних груп, що було фактично заборонено з 30-х років минулого століття, ми провели низку наукових експедицій з метою вивчення особливостей психічного розвитку школярів у високогір'ях Івано-Франківської, Чернівецької, Закарпатської областей (Верховинський, Путильський, Рахівський райони). У результаті нами встановлено, що відроджується національна самосвідомість горян. Воскресають незаслужено забуті почуття власної гідності, самоповаги і самовартості кожної етнічної групи населення Українських Карпат.

Науковцям, учителям, вихователям у теперішній час необхідно глибше вивчати ті зміни, що відбуваються в психології горян під впливом як природного, так і соціального середовища.

Вивчення етнопсихологічних особливостей дітей горян включає два найбільш поширені напрями:

– пошук їх психічних своєрідностей. Головним тут є вивчення специфіки соціально-психологічних феноменів представників даних етнічних груп (особливе світосприймання – соціальна перцепція, певні

реакції – перцептивні дії, відповіді організму на ґрунті чуттєвих образів, спосіб мови жителів – невербальна комунікація, особливості мислення та ін.);

– другим напрямом у вивченні психології і духовності горян, особливо школярів підліткового і старшого шкільного віку, є визначення глибини і стійкості психічних процесів (пам'яті, мислення), свідомості і самосвідомості, що в зарубіжній літературі називають «етнічною ідентичністю»; наскільки розвинута в них самоповага, шанобливе ставлення до духовних і матеріальних цінностей краю та намагання їх зберегти і примножувати.

Таким чином, аналіз впливу географічного середовища на формування психіки і духовності школярів дозволяє зробити такі висновки:

– людина як частина природи не може бути незалежна від впливу останньої. Людина і природа перебувають у відносинах постійної залежності. Вирішальна роль у цих взаєминах залишається за людиною;

– батькам і педагогам необхідно розуміти філософію природи, використовувати гірське середовище з його екстремальними чинниками: буревіями, сніговими заметами, бурхливими гірськими потоками, глибокими яругами і розломами, різкими змінами погоди тощо – для формування правильних уявлень дітей, їх особистісних рис і вольових якостей;

– трудова діяльність горян та активне залучення до неї дітей і школярів є запорукою їх правильного виховання і розвитку;

– у шкільній практиці, в процесі навчання дітей зміст освітніх предметів необхідно доповнювати аналізом тієї повсякденності, що оточує їх як удома, так і в школі, доступна їх усвідомленню і розумінню;

– широко використовувати фольклор, народні звичаї і традиції, які, на відміну від інших регіонів, ще збереглися в населених пунктах Українських Карпат;

– формувати в дітей дбайливе ставлення до природного середовища, оберігати природу – ліси, річки, гори тощо – від безгосподарності, бездумного винищення.

Література

1. Тойбні А. Дж. Осягнення історії. Переклад з англійської / А. Дж. Тойбні.– К.: Наукова думка, 1994. – С. 119, 125.
2. Пірен М. Етнопсихологія / М. Пірен.– К, 1996. – С. 74.
3. Чижевський Д. Нариси історії філософії на Україні / Д. Чижевський.– Нью-Йорк.–С. 15-16.

4. Гачев Г. Национальные образы мира / Г. Гачев.– М, 1988. – С. 47-48.

5. Кульчицький О. Світовідчуження українця / О. Кульчицький // Українська душа. – К. – 1992. – С. 48-65.

6. Кульчицький О. Риси характерології українського народу / О. Кульчицький // Енциклопедія Українознавства. – Львів. – 1993. – Т.2. – С. 708.

7. Кульчицький О. Там само.

8. Рибчин І. Геопсихічні реакції і вдача українця / І. Рибчин. – Мюнхен. – 1996. – С. 21-23.

9. Рибчин І. Геопсихічні реакції і вдача українця / І. Рибчин.– Мюнхен. – 1996. – С. 27-28.

10. Хрущ О. Український характер: історико-культурні та геополітичні умови його формування / О. Хрущ // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. Ч.1. – Івано-Франківськ. – 1996. – С. 127-129.

11. Толстоухов А. В. Філософія природи / А. В. Толстоухов.– К.: ПАРАПАН. – 2006. – С. 4.

12. Акбаров Х. А. Гори Республики Узбекистан и роль науки в их устойчивом развитии / Х. А. Акбаров // Гори і люди. Матеріали міжнародної конференції. – Рахів. – 2002. – С. 8.

13. Хрущ О. В. Вивчаємо психологію горян / О. В. Хрущ // Гірська школа Українських Карпат. – 2007-2008. – №2-3. – С. 174.

14. Хрущ О. В. Там само.

15. Толстоухов А. В. Філософія природи / А. В. Толстоухов.– К.: ПАРАПАН. – 2006. – С. 7.

16. Коннов О. Ф. Взаємовідносини людини з природою як онтологічна проблема / О. Ф. Коннов // Філософія природи.– К.: ПАРАПАН. – 2006. – С. 51.

17. Коннов О. Ф. Там само. – С. 67.

18. Даренський В. Ю. “Діалог” людина-природа як екзистенційний феномен / В. Ю. Даренський // Філософія природи. – К.: ПАРАПАН. – 2006. С. 75.

19. Даренський В. Ю. Там само. – С. 83.

20. Даренський В. Ю. Там само. – С. 84.

21. Даренський В. Ю. Там само. – С. 84.

22. Рогожа М. М. Природа як етносна цінність / М. М. Рогожа // Філософія природи. – К.: ПАРАПАН. – 2006. – С. 133.

23. Доброносова Ю. Д. Тілесність як основа розуміння єдності природи та людини / Ю. Д. Доброносова // Філософія природи. – К.: ПАРАПАН. – 2006. – С. 91.

24. Рогожа М. М. Природа як етносна цінність / М. М. Рогожа // Філософія природи. – К.: ПАРАПАН. – 2006. – С. 116.

25. Рогожа М. М. Там само. – С. 116.

26. Ягодзінський С. М. Синергетична концепція природи: методологічний і культурологічний аспекти / С. М. Ягодзінський // Філософія природи. – К.: ПАРАПАН. – 2006. – С. 43.

27. Ягодзінський С. М. Там само. – С. 40.

28. Рогожа М. М. Природа як проблема культури / М. М. Рогожа // Філософія природи. – К.: ПАРАПАН. – 2006. – С. 123.

29. Толстоухов А. В., Стоян С. П. Вплив природи на формування української ментальності / А. В. Толстоухов, С. П. Стоян // Філософія природи. – К.: ПАРАПАН. – 2006. – С. 160.

30. Етнічна психологія. За ред. Орбан Л. Е., Хрущ В. Д. – Івано-Франківськ. – 1994. – С. 3-83.

31. Хрущ О. Вивчення етнопсихологічних особливостей характеру гуцулів / О. Хрущ // Етнічна психологія. – Івано-Франківськ. – 1994. – С. 45.

32. Стебельська Х. Йой, а де я буду / Х. Стебельська // Україна. – 1993. – №11. – С. 14-16.

33. Стебельська Х. Там само. – С. 14.

34. Стебельська Х. Там само. – С. 14.

35. Стебельська Х. Там само. – С. 16.

36. Стебельська Х. Там само. – С. 16.

3.12. Соціокультурні детермінанти розвитку особистості молодшого школяра в умовах гірського середовища

Нові соціокультурні реалії України ХХІ століття гостро поставили завдання наповнення змісту освіти й виховання зростаючого покоління новим духовним та інтелектуальним змістом. Педагогічна наука і практика довели, що становлення особистості завжди відбувається у взаємодії окремої людини з мікро- та макросоціумом, тобто матеріальним і культурним середовищем, а також у взаємодії з різними соціальними інститутами: сім'єю, громадою, релігійними спільнотами, формальними чи неформальними об'єднаннями.

Усебічний розвиток особистості неможливий без відродження духовної культури та вітчизняних етнічних виховних традицій, надбань народної педагогіки. Зростання національної свідомості народу, прагнення досконалим пізнати історичні джерела духовно-культурної спадщини, почерпнути багатства національної ментальності стають за цих умов соціокультурними детермінантами розвитку, виступають внутрішньою потребою особистості. Тому одним із пріоритетних завдань сучасної національної системи освіти й виховання зростаючого покоління має бути всебічний розвиток особистості та надбання нею національних і загальнолюдських цінностей.

У педагогіці, психології, філософії проблеми формування і розвитку особистості, її зовнішні прояви, психологічні якості та властивості досліджуються з позиції принципу детермінізму.

Детермінізм (від лат. *determine* – визначаю) – це вчення про зв'язки і взаємозумовленість явищ дійсності. Детермінізм розглядає питання про закони природи, взаємодію природи й суспільства, рушійних сил суспільного розвитку, впливу суспільства на мистецтво, науку, мораль, на формування, розвиток і діяльність людини [19].

Проблема соціокультурної детермінації розвитку особистості є комплексною та багатогранною і пов'язана із осмисленням культурних процесів, освіти й виховання, підготовки кадрів із науково обґрунтованим розумінням взаємозв'язку культури та економіки, культури та педагогіки, культури та психології.

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується суперечливістю дій усіх соціальних інституцій, що в комплексі становлять організаційну основу його культури. А рівень розвитку культури суспільства безпосередньо впливає на життєдіяльність окремого індивіда, формування його життєвих планів та цінностей. Однак необхідно враховувати й зворотний вплив педагогічної культури особистості на соціально-економічний розвиток, характер суспільного виробництва. Дотримання цієї ідеї у формуванні й розвитку особистості пояснює вплив соціокультурної ситуації в суспільстві на цілі, зміст, форми організації освітньо-виховних впливів на зростаючу особистість.

Історико-педагогічний аналіз проблеми досить переконливо показує, як у різні періоди змінювалися цілі, функції, зміст освіти, а разом із цим і характер науково-педагогічної діяльності: від прямого відтворення досліджуваного матеріалу (читання підручників у класі) до проблемно-пошукової побудови навчального матеріалу, від використання елементарних навчальних засобів до програмованого і комп'ютерного навчання.